

PROCESY TRANSFORMACJI EKONOMICZNEJ W EUROPIE WSCHODNIEJ

Sergiusz Kuczyński

Zakład Stosunków Międzynarodowych, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej
Plac Litewski 3, 20-080 Lublin, sergiusz.kuczynski@gmail.com

Streszczenie. Artykuł dotyczy procesów transformacji społeczno-gospodarczej w państwach Europy Wschodniej, która rozpoczęła się po rozpadzie Związku Radzieckiego. Transformacja ustrojowa w tych państwach polegała na wprowadzeniu zasad i mechanizmów gospodarki rynkowej. W wyniku reform gospodarczych, przeprowadzonych w poradzieckich państwach Europy Wschodniej doszło do jakościowej zmiany systemu gospodarowania, kardynalnej zmiany stosunków własnościowych, zmieniła się społeczna struktura państw. Istnieją jednak dziedziny, w których reformy i procesy transformacji w państwach Europy Wschodniej nie zostały zakończone a te państwa znalazły się w pułapce niedokończonych reform politycznych i gospodarczych.

Słowa kluczowe: transformacja gospodarcza, tranzytologia, gospodarka narodowa, państwo tranzytujące się, gospodarka rynkowa, przestrzeń poradziecka, WNP, ZSRR

WSTĘP

Definicja i podstawowe kierunki transformacji gospodarczej

Pojęcie transformacji (łac. *transformatio* – przekształcenie) w naukach politycznych i ekonomicznych stosuje się dla określenia przemian, przekształcenia zachodzącego w sferze polityki, instytucji państwowych, administracji. Encyklopedia *Ekonomia od A do Z* określa transformację ustrojową jako „proces przechodzenia od ustroju tzw. realnego socjalizmu opartego na władzy partii komunistycznej oraz centralnym zarządzaniu gospodarką do ustroju demokratycznego połączonego z kapitalistyczną gospodarką rynkową”¹.

¹ *Ekonomia od A do Z. Encyklopedia podręczna*, red. S. Sztaba, Warszawa 2007, s. 477.

Znany polski ekonomista, badacz transformacji gospodarczej w państwach postsocjalistycznych profesor Grzegorz W. Kołodko zauważa, że:

... dość powszechnie przyjmuje się, że Wielka Transformacja – proces posocjalistycznych przeobrażeń prowadzący od systemu mniej czy bardziej zreformowanego centralnego planowania, opartego na dominacji własności państwowej i biurokratycznej kontroli, do systemu wolnego rynku, opartego na dominacji własności prywatnej i deregulacji – zapoczątkowany został w roku 1989. W istocie rok 1989 – choć już zapisany w annałach – jest cezurą umowną².

Dla Polaków jest nim data zakończenia historycznych obrad Okrągłego Stołu, dla obywateli ZSRR – Pierestrojka zainicjowana w 1986 roku. Chińczycy wiążą transformację polityczno-gospodarczą w swoim kraju z zainicjowaniem w 1979 roku rynkowo zorientowanych przemian.

W przypadku reform w Związku Radzieckim, Chinach czy Wietnamie chodziło o ratowanie „realnego socjalizmu” poprzez próby nadania mu ekonomicznego i społecznego sensu w obliczu współczesnej rewolucji naukowo-technicznej oraz toczącej się w tym samym czasie globalizacji. W przypadku zaś transformacji chodzi o odejście od poprzedniego ustroju i przejście do nowego systemu³.

Pojęcie transformacji jednakże dotyczy kompleksowych przemian: nie tylko ekonomicznych, ale także prawnych, politycznych, administracyjnych, kulturowych. Mając na uwadze te czynniki należy przyjąć za cezurę rozpoczęcia transformacji ustrojowej w Europie Wschodniej rok 1991⁴. W tym właśnie roku po nieudanych próbach reanimacji ustroju socjalistycznego rozpadł się Związek Radzieckich Republiki Radzieckich, co spowodowało uruchomienie ogromnej liczby procesów społeczno-gospodarczych, w wielu przypadkach niekontrolowanych i spontanicznych.

Zdaniem profesora Grzegorza Kołodki:

... transformacja obejmuje trzy płaszczyzny: makroekonomiczna stabilizacja; zmiany instytucjonalne, kluczowe dla przebudowy ustroju gospodarczego i wymagające więcej czasu przy ich wprowadzaniu oraz restrukturyzacja mikroekonomiczna, szczególnie długotrwała, kosztowna ekonomicznie i dotkliwa społecznie⁵.

² 20 lat transformacji. *Osiągnięcia, problemy, perspektywy*, red. G. W. Kołodko, J. Tomkiewicz, Warszawa 2009, s. 10.

³ Zob. *ibidem*.

⁴ W dniach 21–22 grudnia 1991 roku na spotkaniu w Alma Acie prezydenci 11 republik radzieckich zgodzili się na rozwiązanie Związku Radzieckiego i zastąpienie go Wspólnotą Niepodległych Państw (WNP). Ta decyzja potwierdziła ustalenia podjęte 9 grudnia 1991 r. w Wiskuli koło Mińska przez ówczesnych prezydentów Rosji, Ukrainy i Białorusi.

⁵ Zob. G. W. Kołodko, *Transformacja polskiej gospodarki. Sukces czy porażka?*, Warszawa 1992, s. 12.

Z pojęciem transformacji wiąże się stosunkowo nowa subdyscyplina nauk społecznych zwana tranzytologią. Zgodnie z definicją podaną przez jednego ze słynnych reformatorów rosyjskich, ekonomistę, dyrektora Instytutu Ekonomii Okresu Przejściowego (Институт экономики переходного периода) Jegora Gajdara:

... przedmiotem badań tranzytologii (*transitology*) są problemy transformacji gospodarczej, a podmiotem gospodarka państwa bądź państw, znajdujących się w okresie przejścia od jednego stanu systemu społeczno-ekonomicznego do jakościowo innego stanu⁶.

Grzegorz W. Kołodko odnosi się do tranzytologii twierdząc, że:

... posocjalistyczna transformacja do kapitalizmu jawi się jako proces realny, wielce dynamiczny i wieloaspektowy, nieoparty na żadnej dojrzałej, zwartej teorii ekonomicznej. Gwałtowne zapoczątkowanie transformacji – bo taki przecież miało ono charakter, pomimo nawet dość daleko jak na tamte czasy posuniętych rynkowych reform przeprowadzonych w paru krajach – zaskoczyło przytłaczającą większość ekonomistów, a także politologów i socjologów, tak na Wschodzie, jak i na Zachodzie. W niektórych krajach było to zaskoczenie totalne i obejmowało wszystkich, bez wyjątków – także tych, którym a to na upadku, a to na obaleniu starego reżimu szczególnie zależało. Zręby ekonomicznej teorii transformacji były zatem tworzone *in statu nascendi*, niejako w ruchu. Na bieżąco trzeba było nie tylko analizować i decydować, ale także studiować i teoretyzować, co od czego zależy, jaka powinna być sekwencja działań, jak optymalizować relacje nakłady – efekty w szybko i często w sposób nieprzewidywalny zmieniającej się rzeczywistości. W rezultacie wyłoniła się swoista subdyscyplina ekonomii – a nawet szerzej, nauk społecznych – znana jako tranzytologia, a więc nauka o przejściu (ang. *transition*)⁷.

Tranzytologia określana często w literaturze angielskojęzycznej również jako *transitionology* jest najczęściej rozpatrywana jako jedno z ujęć teorii modernizacji (*modernization theory*). Literatura dotycząca transformacji, powstała w państwach postkomunistycznych, na obszarze byłego Związku Radzieckiego oraz na Zachodzie, w głównej mierze w Stanach Zjednoczonych jest dość obszerna. Ciekawą analizę literatury związanej z tranzytologią przedstawia amerykański politolog z University of California Jordan Gans-Morse w swoim artykule *Searching for Transitologists: Contemporary Theories of Post-Communist Transitions and the Myth of a Dominant Paradigm*⁸.

⁶ J.T.Gajdar, *Ekonomika pieriechnodnogo pierioda*, w: *Finansowo-krieditnyj encyklopedi-czieskij słowar'*, Moskwa 2002, s. 1091.

⁷ G. W. Kołodko, *Wielka metamorfoza*, „Przegląd” 2010, nr 15 (z 18.04.2010), s. 51, http://www.tiger.edu.pl/kolodko/eseje/przeglad/4_Wielka_metamorfoza_18_04_2010.pdf.

⁸ Zob. J. Gans-Morse, *Searching for Transitologists: Contemporary Theories of Post-Communist Transitions and the Myth of a Dominant Paradigm*, <http://faculty.wcas.northwestern.edu/~jlg562/documents/Gans-Morse-PSA.pdf> (dostęp: 10.11.2014).

Przedmiotem analizy tranzytologii są państwa znajdujące się w trakcie transformacji społeczno-ekonomicznych i obejmuje przede wszystkim kwestie: ekonomiczne, polityczne, strukturalne, prawne, socjologiczne.

Ze względu na stale zmieniający się kształt tych podmiotów, ich wewnętrzną sytuację społeczno-ekonomiczną, tranzytolodzy stanęli przed koniecznością wprowadzania ciągłych zmian, aktualizacji stanu podmiotu analizy oraz metod badawczych. Aktualny stał się problem wypracowania teorii oraz metod analizy transformacji gospodarczej krajów przechodzących od gospodarki zamkniętej, centralnie planowanej, od systemu nakazowo-rozdzielczego do systemu rynkowego, włączenia się na zupełnie odmiennych zasadach do gospodarki światowej.

Aleksander Butenko, rosyjski naukowiec zajmujący się problemem transformacji w państwach Europy Środkowej i Wschodniej stwierdza, że:

... upadek ZSRR oraz upadek „realnego socjalizmu” innych europejskich państw, wkroczenie państw Europy Środkowej i Wschodniej do procesu transformacji postawiły pytanie, w jaki sposób należy przeprowadzić to historyczne przejście. Ogromnym błędem byłoby stwierdzenie, że przed rozpoczęciem tego okresu przejściowego, w którym znalazła się wielomilionowa ludność tych państw, ludzkość posiadała wypracowane i sprawdzone koncepcje takiej transformacji⁹.

Piotr Kozarzewski pisze:

... rozpoczęta transformacja systemowa była przedsięwzięciem bezprecedensowym, a więc opartym na pewnych konstrukcjach teoretycznych, których słuszność można było zweryfikować dopiero w toku wdrażania programów reform¹⁰.

Transformacja w krajach Europy Środkowej i Wschodniej pokazała konieczność analizy drogi przebytej w innych państwach świata, wypracowania pewnych mechanizmów i wzorów postępowania, które mogą posłużyć jako pomoc dla gospodarek innych krajów znajdujących się w Azji, Ameryce Łacińskiej i Afryce, wkraczających na drogę transformacji systemowej swoich państw.

Procesy posocjalistycznych przeobrażeń ustrojowych mają charakter globalny i obejmują ponad 1,8 mld ludzi – od Łaby do zachodnich brzegów Pacyfiku¹¹. Na potrzeby niniejszego artykułu skupimy się na państwach Europy Wschodniej, a mianowicie państwach powstałych po rozpadzie Związku Radzieckiego: Federacja Rosyjska, Ukraina, Republika Białoruś, Republika Mołdawii. Państwa tego regionu przez długi czas były ściśle związane ze sobą

⁹ A. Butenko, *Diemokratieczeskije riwolucii w Centralnoj i Wostocznoj Jewropie: die-siat' let spustia*, w: *Transformacyja na postsocyalistyczeskomp prostranstwie*, red. S. P. Glinka, Sankt-Petersburg 2009, s. 34.

¹⁰ P. Kozarzewski, *Prywatyzacyja w krajach postkomunistycznych*, Warszawa 2006, s. 87.

¹¹ Zob. 20 lat transformacji..., s. 10.

więzami politycznymi i gospodarczymi. Mimo wielu różnic kulturowych, poziomu rozwoju gospodarczego w państwach analizowanego regionu, istnieje wiele powodów, aby rozpatrywać ten obszar jako pewnego rodzaju całość.

W czasach istnienia Związku Radzieckiego niezależna i niezgodna z oficjalną polityką rządzących działalność intelektualistów czy naukowców (politologów, ekonomistów, socjologów itd.) była zakazana i prześladowana. Badania związane z problemami gospodarki komunistycznej i kryzysem ustroju socjalistycznego zaczęły się dopiero w czasach Pieriestrojki (1985–1991). Nie było własnych opracowań naukowych i kraje Europy Wschodniej były zmuszone niemalże po omacku szukać drogi wyjścia z katastrofalnej sytuacji gospodarczej i politycznej¹².

TRANSFORMACJA PORADZIECKICH I PROCESY GLOBALIZACJI W GOSPODARCE

Grzegorz W. Kołodko wiąże procesy transformacji gospodarek byłych krajów socjalistycznych z globalizacją i zwraca także uwagę na to, że „bez tej transformacji globalizacja byłaby niepełna, tracąc przy tym swój całościowy charakter i dynamikę.” A jednocześnie „transformacja ustrojowa w naszej części świata nie miałaby obecnego charakteru, gdyby nie zwrotnie sprzęgnięty z nią proces globalizacji”¹³. Globalizację autor rozumie jako „proces tworzenia zliberalizowanego i zintegrowanego światowego rynku towarów i kapitału oraz kształtowanie się nowego międzynarodowego ładu instytucjonalnego służącego rozwojowi produkcji, handlu i przepływów finansowych na skalę całego świata”¹⁴.

Rozpatrując transformację jako element składowy globalizacji, która jego zdaniem jest „grą interesów na wielką skalę, grą ryzykowną i konfliktogenną. Niektóre narody i kraje wyjdą na tym korzystnie, inne mniej, a jeszcze inne mogą poczuć się wręcz przegrane w tych wielkich przeobrażeniach przełomu mileniów”¹⁵.

Każde z państw posocjalistycznych świadome konieczności stoczenia walki z innymi zawodnikami w wyścigu o swoje miejsce w zglobalizowanym świecie, stanęło na własnym torze i od tego jak jest przygotowane, jaką ma formę, w jaki sposób będzie dysponowało swoimi siłami i zasobami, jak bardzo jest zmotywowane i zdecydowane będzie zależało, jaki sukces osiągnie i jakie miejsce zajmie w światowym szeregu.

Bardzo istotne jest spojrzenie na procesy transformacyjne zachodzące w poszczególnych państwach poprzez pryzmat różnych czynników, które

¹² Zob. *ibidem*, s. 43.

¹³ *Ibidem*, s. 13.

¹⁴ *Ibidem*, s. 26.

¹⁵ *Ibidem*, s. 13.

można podzielić na wewnętrzne (polityczne, socjokulturowe, historyczne, ekonomiczne, geograficzne) oraz zewnętrzne, do których możemy odnieść m.in.: wpływ innych uczestników systemu międzynarodowego, procesów integracyjnych zachodzących w najbliższym otoczeniu a także wpływ organizacji międzynarodowych.

Każdy obszar geopolityczny powinien być traktowany indywidualnie, bez narzucania „uniwersalnych”, sztucznie wymyślonych rozwiązań, nieuwzględniających specyfiki danego obszaru, jego zaplecza historycznego i socjokulturowego. G. W. Kołodko twierdzi, że:

... kapitalizm posocjalistyczny kształtuje dopiero swoje oblicze. Będzie to po części odmienna jakość od tego, co już istnieje w krajach, gdzie ustroj ten jest czymś zupełnie oczywistym. Bierze się to stąd, że jesteśmy w pewnym sensie genetycznie obciążeni spuścizną z przeszłości i choć można oddziaływać na kształt ewolucji następujący po akcie poczęcia, to pewne cechy przyszłości przez długi, wielopokoleniowy okres okazują się już być zdeterminowaną funkcją przeszłości¹⁶.

Z perspektywy ponad dwóch dekad od rozpoczęcia transformacji widzimy z jak różnymi w swoim kształcie i efektywności formami kapitalizmu (mając na uwadze państwa Europy Wschodniej należałoby raczej określić jako pseudokapitalizmu) mamy dzisiaj do czynienia. Próby stworzenia pośredniej formy gospodarki kapitalistycznej w analizowanych państwach, zatrzymanie lub wręcz unikanie reform gospodarczych, niezbędnych do stworzenia rzeczywiście nowoczesnej gospodarki kapitalistycznej, ciągle powodują problemy społeczne, obniżają efektywność gospodarek narodowych. Jednocześnie mamy przykłady udanych transformacji – oczywiście nie wolnych od błędów i zaniedbań – w państwach Europy Centralnej.

SYTUACJA WYJŚCIOWA ROZPOCZĘCIA TRANSFORMACJI USTROJOWEJ W PAŃSTWACH EUROPY WSCHODNIEJ

GLÓWNE FILARY SYSTEMU GOSPODARKI SOCJALISTYCZNEJ

System ekonomiczny państw socjalistycznych opierał się na dwóch podstawowych filarach: planowanie centralne i państwowa własność środków produkcji.

Planowanie centralne, ścisła centralizacja wszystkich procesów gospodarczych miała w założeniu służyć:

¹⁶ G. W. Kołodko, *Globalizacja, a perspektywy rozwoju krajów posocjalistycznych*, Towarzystwo Naukowe Organizacji i Kierownictwa, Toruń 2001, s. 12.

- skutecznej przebudowie społeczno-ekonomicznej w celu zbudowania najpierw socjalizmu a później komunizmu, likwidacji nierówności społecznych i materialnych charakterystycznych dla kapitalizmu;
- efektywnej mobilizacji zasobów, powiększeniu zasobów środków trwałych, kształceniu i aktywizacji siły roboczej;
- przyspieszeniu i ukierunkowaniu (zgodnie z komunistycznym widzeniem ekonomii rozwoju gospodarczego) rozwoju priorytetowych branż gospodarki, realokacji zasobów materialnych i ludzkich w celu zmniejszenia dysproporcji występujących w poszczególnych republikach oraz rozwoju określonych obszarów kraju¹⁷.

Komunistyczny system planowania i kontroli miał charakter pionowy. Ruch odbywał się zazwyczaj w jednym kierunku: z góry przekazywano decyzje i plany dotyczące tego, co i w jakich ilościach należy wyprodukować. Po czym następowała kontrola wykonanych zadań i karanie za niemożność wykonania postawionych zadań bądź nagradzanie za sprostanie tym celom.

Praktycznie nie istniało pozyskiwanie i przekazywanie „informacji z rynku” informujących decydentów o potrzebach oraz preferencjach odbiorców finalnych. Planowanie obejmowało całokształt alokacji zasobów finansowych, materiałowych, ludzkich, kształtowanie cen, kwestie zaopatrzenia oraz zbytu wyprodukowanych towarów¹⁸.

Drugim filarem systemu socjalistycznego była własność państwowa. Obejmowała ona środki produkcji, surowce i materiały, ich pozyskanie (wydobycie), przewóz i ich dystrybucję za pośrednictwem również państwowych kanałów dystrybucyjnych. W niektórych branżach (rolnictwo, drobne rzemiosło) dopuszczano istnienie własności spółdzielczej, natomiast nie było mowy o prywatnej.

Własność państwowa była zdepersonalizowaną formą własności. Odpowiednio stosunek pracowników do tych czynników i zasobów państwowych charakteryzował się niegospodarnością, brakiem odpowiedzialności, skłonnością do rozkradania owej enigmatycznej dla pracownika „własności państwowej”. Zresztą sam pracownik był w znacznym stopniu własnością państwa. Był edukowany bezpłatnie (i odpowiednio indoktrynowany od wczesnego dzieciństwa), a państwo dbało o jego rozwój fizyczny (duchowy był zastąpiony przez odpowiednio ukształtowany kompleks wychowawczy, kształtujący nowego obywatela – budowniczego komunizmu), zapewniało bezpłatną ochronę zdrowia. Każdy miał pracować dla państwa i pojęcia bezrobocia nie wpisywało się w system realnego socjalizmu. Dlatego więc nagły wzrost bezrobocia w pierwszych latach transformacji, rezygnacja nowych niepodległych państw z wszechstronnej opiekuńczości wobec obywateli były ogromnym szokiem spo-

¹⁷ Zob. P. Kozarzewski, *Prywatyzacja...*, s. 23.

¹⁸ Zob. *ibidem*, s. 24.

łecznym dla obywateli tych państw. Koszty produkcji, dochody, zyski miały charakter uznaniowy i nie odzwierciedlały stanu realnego¹⁹.

Gospodarka nakazowo-rozdzielcza okazała się systemem nieefektywnym i niezdolnym do realizacji podstawowych zadań. Wielokrotnie dochodziło do kryzysów, które próbowano naprawiać, opierając się na zasadach ideologii marksistowsko-leninowskiej. W Związku Radzieckim takie próby podejmowane były w latach 1957 przez Nikitę Chruszczowa, w 1965–1968 przez premiera Aleksieja Kosygina oraz ostatnia w 1985 roku przez Michaiła Gorbaczowa²⁰. Nie dotyczyły one podstaw systemu, które faktycznie były odpowiedzialne za problemy kraju i nie przynosiły oczekiwanych skutków. Wręcz odwrotnie, gospodarka ZSRR weszła w okres głębokiej stagnacji a sytuacja geopolityczna tego kraju została poważnie nadwerżona. System komunistyczny okazał się zbyt sztywny, niezdolny do dostosowania się do zmieniających się warunków, niepodatny na próby reform i restrukturyzacji²¹. Te oraz inne czynniki doprowadziły do stanu, w którym jedynym wyjściem była kardynalna reforma całego systemu obejmującego wszystkie sfery życia, przede wszystkim w dziedzinie polityki i gospodarki.

ROZPOCZĘCIE PROCESÓW TRANSFORMACJI W PAŃSTWACH POSOCJALISTYCZNYCH

Proces transformacji ustrojowych rozpoczął się w państwach socjalistycznych w 1990 roku wraz z upadkiem reżimu komunistycznego. Pierwszym państwem, który zdecydowanie stanął na drodze transformacji ustrojowej była Polska, później inne państwa Europy Środkowej i Wschodniej dołączyły do tego ruchu. Upadek Związku Radzieckiego umożliwił republikom radzieckim wchodzącym w skład ZSRR rozpoczęcie transformacji.

W sferze ustroju politycznego, transformacja polegała na konieczności zniesienia władzy jednej partii, stworzenie systemu wielopartyjnego, rozdzielenia władzy ustawodawczej, wykonawczej i sądowniczej. Reformy w dziedzinie politycznej umożliwiały przystąpienie do kolejnej fazy reform w sferze gospodarki, które polegały na otwarciu i liberalizacji gospodarki, zapewnieniu swobody kształtowania się cen na towary i usługi zgodnie z zasadami rynkowymi, restrukturyzacji przedsiębiorstw państwowych, ich prywatyzacji, odcięciu od dotacji państwowych oraz minimalizacji administracji gospodarczej i zatrudnienia.

¹⁹ Zob. *ibidem*, s. 26.

²⁰ Dogłębną analizę nieudanych reform M. Gorbaczowa przedstawia Mario D. Nuti w artykule *Alternatywny scenariusz posocjalistycznej transformacji w Rosji*, w: *20 lat transformacji...*, s. 49–80.

²¹ Zob. P. Kozarzewski, *Prywatyzacja...*, s. 27.

Transformacja ustrojowa wiąże się ze zmianą zasad regulujących funkcjonowanie gospodarki narodowej poszczególnych krajów, ich instytucji. Poprzez pojęcie instytucja należy rozumieć „przyjęte w społeczeństwie pisane i niepisane reguły, normy i ograniczenia mające na celu zmniejszenie poziomu niepewności w gospodarce i zwiększenie kontroli podmiotów ekonomicznych nad otoczeniem”²². Reformy instytucjonalne prowadzą do „zmiany przyjętych reguł gry, w wyniku których zmienia się także struktura bodźców oddziałujących na owe przedmioty”²³.

Najważniejsze sfery, w których w trakcie transformacji ustrojowych zachodzą zmiany to: prywatyzacja, liberalizacja gospodarki, zasady prowadzenia działalności gospodarczej, dostosowanie strukturalne przedsiębiorstw do działalności w warunkach gospodarki wolnorynkowej, umożliwienie krajowym podmiotom gospodarczym wejście na rynki zagraniczne (tzw. proces umiędzynarodowienia firm) i swobodnego konkutowania z podmiotami zagranicznymi, wspieranie rozwoju rynków i konkurencji, likwidacja barier administracyjnych, reformy finansów publicznych, rozwój rynków finansowych. Otwarcie się na gospodarkę światową, wejście w rzeczywistość funkcjonowania w ramach gospodarki rynkowej pociągało konieczność dokonania fundamentalnych reform samej instytucji państwa.

Zdaniem profesora G. W. Kołodki, na transformację ekonomiczną składają się trzy podstawowe i wzajemnie od siebie uzależnione procesy:

- liberalizacji i makroekonomicznej stabilizacji, które mają związek z otwieraniem się gospodarek, udział w międzynarodowym podziale pracy, swobodnego podejmowania, prowadzenia i likwidowania działalności gospodarczej;
- budowy instytucji gospodarki rynkowej poprzez tworzenie nowych praw i organizacji ułatwiających rynkową alokację zasobów;
- mikroekonomicznej restrukturyzacji potencjału przemysłowego, przystosowywanie go do zostania częścią gospodarki globalnej.

Warunkiem prawdziwej i skutecznej transformacji ustrojowej jest kompleksowe przeprowadzenie wyżej wymienionych procesów. Jeżeli państwo realizuje zmiany w zakresie tylko jednego z procesów, można traktować to jako naprawę istniejącego systemu a nie jego kardynalną zmianę²⁴. Podejmowano próby przeprowadzenia podobnych działań w przeszłości w państwach socjalistycznych. Nie przynosiło to jednak oczekiwanych skutków. Przykładem jest okres Pierestrojki w Związku Radzieckim.

²² *Reformy instytucjonalne a zróżnicowanie ścieżek wzrostu gospodarczego w krajach transformacji w latach 1990–2005*, w: *Wzrost gospodarczy w krajach transformacji: konwergencja czy dywergencja?*, red. R. Rapacki, Warszawa 2009, s. 202.

²³ *Ibidem*.

²⁴ Por. G. W. Kołodko, *Globalizacja...*, s. 22, 30, 31.

Procesy transformacji gospodarczej w wielu państwach posocjalistycznych charakteryzowały się bardzo podobną problematyką, miały wiele wspólnych cech, jednak „zakres i tempo reform instytucjonalnych i ogólnie – postęp transformacji systemowej były znacznie zróżnicowane w poszczególnych państwach”²⁵.

Postkomunistyczne państwa bardzo różniły się między sobą pod względem kierunków, tempa, poziomu wprowadzania reform, stopnia przywiązania do zasad demokracji, gospodarki rynkowej, akceptacji własności prywatnej. Ze wszystkich państw byłego obozu socjalistycznego, w ZSRR poziom dysproporcji strukturalnych był największy, brakowało podstawowych instytucji, które po pewnej reorganizacji mogłyby sprzyjać rozwojowi gospodarki rynkowej. Od tych czynników zależały wyniki przeprowadzanych reform, osiągnięty poziom zmian w dziedzinie politycznej i gospodarczej.

Polski naukowiec, znawca problematyki transformacji ustrojowej Piotr Kozarzewski stwierdza, że:

... w przypadku państw transformujących się model docelowy musi także uwzględniać ich różne historyczne, kulturowe, społeczne, polityczne, geopolityczne itp. uwarunkowania. W każdym państwie transformującym się, nawet wtedy gdy postanowiono budować ustrój naśladujący sprawdzone wzorce rodem z najbardziej rozwiniętych państw kapitalistycznych, główni aktorzy transformacji dążą do nieco odmiennych celów i używają do tego nieco różniących się od siebie środków²⁶.

PRZEKSZTAŁCENIA POLITYCZNE I GOSPODARCZE W PAŃSTWACH EUROPY WSCHODNIEJ

PRÓBY REFORM OKRESU PIERIESTROJKI

Przedmiotem analizy dokonanej w tym rozdziale jest proces przekształceń gospodarczych w państwach Europejskich należących do 1991 roku do Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich (ZSRR) z wyłączeniem państw nadbałtyckich (Estonia, Litwa i Łotwa), które po rozpadzie ZSRR zrezygnowały z integracji z państwami byłego Związku Radzieckiego i obrały kurs skierowany na wejście tych państw do struktur euroatlantyckich oraz Unii Europejskiej.

Biorąc pod uwagę proces odejścia państw byłego Związku Radzieckiego od systemu komunistycznego, rok 1991 uważa się za przełomowy, tzn. rok rozpoczęcia transformacji na tym obszarze. Właśnie w tym roku nastąpiło oficjalne rozwiązanie ZSRR oraz powołanie przez liderów trzech najważniejszych państw byłego ZSRR – Rosji, Ukrainy i Białorusi – Wspólnoty Niepodległych Państw. Ta data oczywiście jest niezwykle istotna. Ale naukowcy rosyjscy twier-

²⁵ *Reformy instytucjonalne...*, s. 205.

²⁶ P. Kozarzewski, *Prywatyzacja...*, s. 12.

dzą, że nie należy zapominać o roku 1985, w którym nowy sekretarz Komitetu Centralnego Partii Komunistycznej Związku Radzieckiego Michaił Gorbaczow wysunął swój plan reformy państwa, znany jako Pieriestrojka (ros. перестройка – przebudowa)²⁷.

Idee głoszone przez Gorbaczowa były trudne do przyjęcia i zrealizowania w kraju, który nie znał pojęcia przedsiębiorczości, zatracił przez lata panowania komunistów podstawowe elementy systemu rynkowego i przyzwyczaił się do opieki totalitarnego państwa „dbającego” o obywatela od urodzenia po zgon, wymagającego w zamian lojalności i konformizmu. Jak stwierdza Piotr Kozarzewski:

... paternalistyczne zachowania państwa skoncentrowanego na redystrybucji dóbr oraz antykapitalistyczna propaganda sprzyjały szerzeniu się postaw bierności wśród społeczeństwa i negatywnego stosunku do przedsiębiorczości jako działalności moralnie podejrzanej (zwłaszcza tej nie związanej z produkcją, czyli do handlu, usług, przede wszystkim pośrednictwa finansowego itp.)²⁸.

W 1987 roku została przyjęta Ustawa o przedsiębiorstwie państwowym, zgodnie z którą przedsiębiorstwa miały wkroczyć na drogę prowadzącą do urynkwienia stosunków ekonomicznych, zrezygnować z państwowej renty ekonomicznej a w jej miejsce wprowadzić zasadę rozrachunku gospodarczego każdego przedsiębiorstwa, która polegała na tzw. systemie 4 S: samoopłacalność, samofinansowanie, samodzielność, samorządność (ros.: система 4 С: самоокупаемость, самофинансирование, самостоятельность, самоуправление). Na mocy tej ustawy przedsiębiorstwa otrzymały prawo do samodzielnego poszukiwania zagranicznych rynków zbytu, utrzymywania międzynarodowych relacji handlowych bez pośrednictwa rządowych centrali handlu zagranicznego. Dążenie do wprowadzenia podobnych zasad funkcjonowania w rolnictwie wyraziło się w przyjętej Ustawie o dzierżawie.

System komunistyczny polegał na własności państwowej środków produkcji i nie przewidywał możliwości prowadzenia prywatnej działalności gospodarczej. To stanowiło istotną barierę na drodze ku realizacji założonych przez władze przemian w sferze ekonomicznej. Brak rozwiązań w tej dziedzinie próbowano rozwiązać dzięki przyjęciu kilku kolejnych ustaw: Ustawy o kooperacji oraz Ustawy o prywatnej działalności pracowniczej. Te regulacje prawne nie przewidywały możliwości zatrudniania pracowników najemnych, całość prac miała być wykonywana przez socjalistycznego odpowiednika przedsiębiorcy. Intencje tych i wielu innych reform wprowadzanych przez M. Gorbaczowa były oderwane od realiów republik radzieckich. Próby reanimowania państwa, które

²⁷ I. Bucharin, *Prieobrazowanija w stranach Centralno-wostocznój i Jugo-wostocznój Jewropy: dostiżenija i problemy*, w: *Wostocznaja Jewropa. 20 let socialnoj transformacii*, Moskwa 2010, s. 4.

²⁸ P. Kozarzewski, *Prywatyzacja...*, s. 39.

nie mogło dalej rozwijać się, bazując na enigmatycznych i zupełnie nierealistycznych założeniach ideologii komunistycznej, stanowiły niezwykle trudne zadanie, z góry skazane na niepowodzenie. Próby wprowadzenia wybranych elementów systemu rynkowego i kapitalizmu bez dokonania gruntownych reform politycznych i ustrojowych nie przyniosło oczekiwanych skutków. Żadna z reform rozpoczętych wraz z dojściem do władzy Michaiła Gorbaczowa nie dała pozytywnych wyników. Nie uwzględniono też tego, że zmianom gospodarczym i systemowym musi towarzyszyć zmiana mentalności obywateli. Samo hasło „nowe myślenie” (ros.: новое мышление) głoszone przez M. Gorbaczowa nie spotkało się z akceptacją, ani elit politycznych, ani zwykłych obywateli. Reformy wywołały sprzeciw wśród mieszkańców Związku Radzieckiego. Z tymi właśnie reformami, a nie z coraz bardziej pogarszającym się w sposób naturalny stanem umierającego olbrzyma, wiązano pogorszenie warunków i standardu życia obywateli.

Kolejną próbą reform, które miały być przeprowadzone w obliczu katastroficznej sytuacji państwa radzieckiego, był program ekonomiczny, nazwany 500 dni. Ten najbardziej radykalny program został opracowany i zaproponowany do wprowadzenia w 1990 roku przez zespół pod kierunkiem Grigorija Jawlińskiego (lidera Rosyjskiej Zjednoczonej Demokratycznej Partii „Jabłoko” w latach 1993–2008). Zakładał on zakrojoną na szeroką skalę prywatyzację majątku państwowego, budowę instytucji rynkowych, stabilizację makroekonomiczną, liberalizację handlu oraz zmianę systemu kształtowania cen. Program został zatwierdzony przez prezydenta Związku Radzieckiego Michaiła Gorbaczowa, ale z powodu sprzeciwu rządu jego realizacja nawet nie rozpoczęła się. Przeciwnicy tego projektu woleli podejmować próby naprawy systemu za pomocą reform administracyjnych i unikali kardynalnych zmian, które wymagałyby przyjęcia instytucji i rozwiązań charakterystycznych dla kapitalizmu²⁹.

Bez zmiany całego systemu wszelkie próby przywrócenia efektywności, a raczej sterowalności systemu komunistycznego nie były w stanie zatrzymać procesu rozpadu ustroju komunistycznego – nawet go przyspieszyły.

Reformy, choć nieudane, obudziły nadzieję na demokratyzację w ZSRR, pobudziły siły i ruchy niepodległościowe w republikach należących do Związku Radzieckiego: w pierwszym rzędzie tych nadbałtyckich. Jeszcze wcześniej takie ruchy rozpoczęły się w innych państwach Europy Środkowej, będących częścią obozu socjalistycznego. Fiasko reform oraz aktywizacja ruchów odśrodkowych i niepodległościowych doprowadziła do upadku ZSRR, a w ślad za nim – całego systemu komunistycznego w Europie³⁰. Główni aktorzy ekonomiczni (przede wszystkim przedsiębiorstwa) rozpoczęli procesy adaptacyjne zanim zostały stworzone odpowiednie ramy instytucjonalne tych procesów³¹.

²⁹ Por. P. Kozarzewski, *Prywatyzacja...*, s. 34.

³⁰ Por. I. Bucharin, *Prieobrazowanija ...*, s. 4–5.

³¹ P. Kozarzewski, *Prywatyzacja...*, s. 36.

ROZPAD ZWIĄZKU RADZIECKIEGO I ROZPOCZĘCIE REFORM RYNKOWYCH

Po rozpadzie Związku Radzieckiego powstało 15 niezależnych państw, co doprowadziło do nowej sytuacji geopolitycznej i gospodarczej nie tylko w Europie, ale i w całym świecie. Dezintegracja poradzieckiej przestrzeni gospodarczej skutkowałą uformowaniem się w granicach tego obszaru kilkunastu samodzielnych podmiotów państwowych mających własne interesy, dążenia i wizje, które wcześniej były tylko elementem większego systemu. Gospodarki wszystkich byłych republik radzieckich przeżyły swego rodzaju trzęsienie ziemi, które postawiło je w zupełnie innej sytuacji i przed koniecznością radzenia sobie w nowej i nieprzewidywalnej rzeczywistości. Związek Radziecki był skonstruowany jako scentralizowana, jednolita struktura makroekonomiczna z silnymi powiązaniami pomiędzy elementami składowymi tej struktury³².

Powiązania gospodarcze republik radzieckich, które na przestrzeni dziesięcioleci tworzyły wspólny, jednolity organizm w sposób istotny różniły się od stosunków gospodarczych, cechujących relacje niezależnych państw. Republiki radzieckie były *de iure* częścią pewnej federacji, natomiast faktycznie stanowiły część jednolitego organizmu państwowego uzależniającego daną republikę od innych elementów składowych – w pierwszym rzędzie od centrali. Zasada wyższości interesów gospodarczych Związku Radzieckiego (jako całości) nad interesami gospodarek poszczególnych republik była powszechnie obowiązująca. Twórcy tego państwa nigdy nie zakładali a raczej nawet nie mogli dopuścić do myśli ewentualności odejścia którejś z republik ze Związku Radzieckiego, a co za tym idzie nie mogli przewidywać tego, z jakimi problemami będą musiały zmierzyć się te republiki po zostaniu państwami niezależnymi. Mimo że konstytucja Związku Radzieckiego przewidywała taką możliwość³³, do momentu autodestrukcji ZSRR żadna z republik radzieckich nie próbowała skorzystać z tego prawa wiedząc, że taka próba skończy się pacyfikacją i „bratnią pomocą” bardziej lojalnych republik. Słuszność tego twierdzenia potwierdzają wydarzenia w Czechosłowacji oraz na Węgrzech³⁴.

Podział pracy pomiędzy republikami radzieckimi został dokonany w sposób naturalny: ze względu na obficie występujące w poszczególnych regionach państwa zasoby surowcowe, czynnik ludzki, tradycje. Nierzadko odbywało się to z powodów politycznych i dążenia do rozwoju poszczególnych obszarów państwa w okresie industrializacji.

³² Zob. E. I. Piwowar, *Postsowieckie prostranstwo: alternatywy integracji*, Sankt-Petersburg, 2008, s. 22.

³³ *Konstytucja ZSRR, Ustawa Zasadnicza od 7 października 1977 r.*, artykuł 72 (Статья 72. За каждой союзной республикой сохраняется право свободного выхода из СССР). Źródło: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/cnst1977.htm#i> (dostęp: 10.05.2014).

³⁴ Powstanie węgierskie od 23 października do 10 listopada 1956 oraz wydarzenia z sierpnia 1968 r. w Pradze stłumione przez wojska radzieckie i Układu Warszawskiego.

Poziom uprzemysłowienia w Związku Radzieckim był najwyższy wśród państw obozu socjalistycznego, ale w gospodarce radzieckiej dominował przemysł ciężki, głównie obronny. Gospodarka charakteryzowała się bardzo dużymi dysproporcjami sektorowymi i branżowymi, co później utrudniało rozwój gospodarczy państw Wspólnoty Niepodległych Państw. Na terenie ZSRR w okresie industrializacji zbudowano wiele gigantycznych przedsiębiorstw, tzw. miastotwórczych, które pełniły nie tylko funkcję produkcyjną, ale także socjalną³⁵. Od działalności tych przedsiębiorstw zależało funkcjonowanie milionów ludzi. Podobna sytuacja istniała w przemyśle wydobywczym (przykładowo miasta górnicze w regionie Donbasu, Kuzbasu itd.). Gwoli sprawiedliwości należy przyznać, że zjawiska koncentracji przemysłu nie były charakterystyczne wyłącznie dla gospodarki socjalistycznej. Podobne przedsiębiorstwa miastotwórcze powstawały w innych państwach: w Niemczech, Stanach Zjednoczonych, Wielkiej Brytanii, w Chinach, Korei Południowej i wielu innych. Podstawową różnicą był sposób i zasady funkcjonowania takich przedsiębiorstw, ich efektywność, sposoby zarządzania tymi ogromnymi przedsiębiorstwami oraz cele działalności (zysk czy wypełnianie wieloletnich planów).

Transformacja gospodarcza miała wpływ na losy tych przedsiębiorstw państwowych. Z perspektywy czasu widzimy, że nie wszystkie państwowe przedsiębiorstwa, szczególnie duże, mogły zmienić swój sposób gospodarowania i zaadaptować się do nowych stosunków rynkowych w państwach byłego ZSRR. Nie zawsze udawało się dokonać restrukturyzacji i przeprowadzić niezbędne zmiany wewnątrz przedsiębiorstw za pomocą ich dokapitalizowania, tworząc spółki akcyjne. W wielu przypadkach przedsiębiorstwa chciały zachować poziom zatrudnienia, lecz nie dało się udźwignąć tej infrastruktury socjalnej, która została stworzona przez okres „realnego socjalizmu”. Do tych problemów doszła utrata monopolu tych przedsiębiorstw w odpowiednich gałęziach gospodarki, pojawienie się konkurencji z nowych państw poradzieckich oraz „dalszej zagranicy”.

Ogromna liczba byłych radzieckich przedsiębiorstw-gigantów znalazło się w trudnej sytuacji finansowej. Spowodowało to nagły wzrost zadłużenia przedsiębiorstw (wobec dostawców, wypłat dla pracowników itd.), firmy nie były w stanie spłacać kredytów. Do końca lat 90. XX wieku ponad 50% przedsiębiorstw w państwach Europy Wschodniej wykazywało ogromne straty. Gigantyczne rozmiary, rozbudowana administracja i przesadny poziom zatrudnienia powodowały, że firmy nie mogły szybko i skutecznie uporać się z problemami. Transformacja takich przedsiębiorstw była szczególnie utrudniona, a zakłady traciły swój potencjał rozwojowy i produkcyjny. Państwo nie było w stanie wesprzeć ogromnej liczby upadających przedsiębiorstw, które otrzymało w spadku

³⁵ Por. P. Kozarzewski, *Prywatyzacja...*, s. 38.

po nieefektywnej gospodarce radzieckiej – skupiło się w głównej mierze na sektorach strategicznych³⁶.

Przemysł Związku Radzieckiego charakteryzował się ogromnym stopniem uzależnienia od handlu pomiędzy poszczególnymi republikami. Przedsiębiorstwa znajdujące się w jednej republice były uzależnione od dostaw surowców, elementów, podzespołów z innych regionów państwa. Zerwanie po rozpadzie Związku Radzieckiego tych powiązań gospodarczych doprowadziło do przestojów zakładów produkcyjnych a często i do ich likwidacji. Poza Federacją Rosyjską, która też odczuła zerwanie wieloletnich kontaktów, żadna inna republika poradziecka nie była państwem samowystarczalnym, które mogłoby się opierać na własnych zasobach materiałowych i kadrowych oraz skoncentrować się na sprzedaży swojej produkcji wyłącznie na rynku wewnętrznym.

Ze względu na to, że w systemie centralnie sterowanym wszystkie fundusze państwowe były gromadzone przez rząd centralny (uprawnienia rządów poszczególnych republik radzieckich w zakresie polityki i gospodarki były minimalne), większość republik otrzymywało dotacje z Moskwy, co zwiększało ich uzależnienie³⁷.

Rozpad Związku Radzieckiego przypieczętowało podpisane w dniu 8 grudnia 1991 roku porozumienie o rozwiązaniu Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich oraz utworzeniu Wspólnoty Niepodległych Państw (WNP). Porozumienie, znane również jako Układ białowieski, zostało podpisane przez prezydenta Federacji Rosyjskiej Borysa Jelcyna, prezydenta Ukrainy Leonida Krawczuka oraz przewodniczącego Rady Najwyższej Białorusi Stanisława Szuszkiewicza. Strony tego porozumienia stwierdziły w preambule, że Republika Białoruś, Ukraina oraz Federacja Rosyjska konstatują (jako państwa, które w 1922 roku utworzyły ZSRR), że ZSRR jako podmiot prawa międzynarodowego i rzeczywistość geopolityczna kończy swoje istnienie.

Porozumienie o utworzeniu WNP stawiało sobie za cel między innymi zadania w dziedzinie gospodarczej. Podstawowym celem było zachowanie wspólnego obszaru gospodarczego i podtrzymanie więzi, które zostały uformowane przez długi okres funkcjonowania tych republik jako elementów składowych ZSRR. Cele ekonomiczne, jak okazało się w trakcie realizacji tych założeń, były niezwykle trudne do zrealizowania. Sytuacja ekonomiczna i polityczna w każdej z republik rozwijała się bardzo indywidualnie: nowe państwa coraz bardziej uniezależniały się od dawnych powiązań, ich systemy gospodarcze traciły coraz więcej elementów łączących te państwa, zaczęły samodzielnie wychodzić na rynki międzynarodowe i budować swoją pozycję, reformy gospodarek poszczególnych krajów następowały w różnym tempie. Te czynniki wpły-

³⁶ Por. A. Dusienbajew, N. Wojewodina, *Ekonomiczieskaja istoria Rossii*, Moskwa 2010, s. 164.

³⁷ *Ibidem*.

wały na słabą integrację państw w ramach WNP (ros.: СНГ – Содружество Независимых Государств).

Jeszcze za czasów Związku Radzieckiego cały potencjał intelektualny państwa pochodził z trzech republik słowiańskich: Rosji, Ukrainy i Białorusi. Nie oznaczało to w żaden sposób niechęci przedstawicieli innych narodów ZSRR do nauki, lecz było przyczyną roztępienia polityki. Przedstawicieli narodów słowiańskich uważano za bardziej pewnych i lojalnych, oni mieli szansę na karierę w polityce, gospodarce, nauce i oczywiście w wojsku.

Dlatego na początku reform cały prerekonformatorski potencjał intelektualny znalazł się właśnie w Rosji, na Ukrainie i na Białorusi. Inne republiki poradzieckie musiały naśladować rozwiązania wprowadzone w Rosji, łącznie z kopiowaniem aktów prawnych, budowaniem podobnych instytucji. Istotną pomocą było wsparcie nowych państw pod względem koncepcyjnym, technicznym przez organizacje międzynarodowe, takie jak poszczególne wyspecjalizowane jednostki ONZ (UNIDO, Bank Światowy, Międzynarodowy Fundusz Walutowy – MFW), Europejski Bank Odbudowy i Rozwoju, Komisję Europejską, także państwa (Stany Zjednoczone, Europa Zachodnia) oraz fundacje prywatne³⁸.

TRANSFORMACJA SYSTEMU MONETARNEGO W PAŃSTWACH EUROPY WSCHODNIEJ

Od momentu powołania WNP do 1994 roku w żadnej z byłych republik radzieckich, nie zostały stworzone podstawowe instytucje gospodarki rynkowej, które mogłyby wziąć na siebie funkcje regulacyjne i w tym zastąpić organy państwowe. Okres 1995–1997 charakteryzował się walką państw WNP z kryzysem politycznym i gospodarczym, w głównej mierze ze spadkiem produkcji i szalejącą inflacją.

Na tym etapie działania rządy republik koncentrowały się na adaptacji gospodarek narodowych do radykalnych zmian w sferze powiązań gospodarczych byłych republik radzieckich, dążeniu rządów do minimalizacji negatywnych wpływów na sytuację w gospodarce krajów WNP, a także przystosowaniu ekonomiki narodowej do realiów rynku światowego, szukaniu partnerów gospodarczych poza granicami WNP³⁹.

Dezintegracja i coraz większe usamodzielnienie się poszczególnych republik były spowodowane problemami, które przeżywała Federacja Rosyjska – największa i najbogatsza republika WNP. Rosja była dla innych państw naturalnym „jądrem” integracji podmiotów tworzących WNP. Kryzysy gospodarcze, które przeżyła ta republika, stały się przyczyną dążeń innych republik – w głów-

³⁸ Por. P. Kozarzewski, *Prywatyzacja...*, s. 44–45.

³⁹ Zob. E. I. Piwowar, *Postsowieckie prostranstwo...*, s. 50.

nej mierze Ukrainy i tych z obszaru Zakaukazia – do większego usamodzielnienia się i dywersyfikacji kierunków rozwoju gospodarczego.

Ciekawy pogląd na procesy zachodzące w państwach WNP przedstawia rosyjska badaczka Lidia Kosikowa. Proponuje ona podział procesu transformacji, którego każdy etap określa szczególny stan stosunków pomiędzy Federacją Rosyjską a innymi państwami wchodzącymi do WNP. Ten podział jest następujący:

- pierwsza faza: obszar byłego ZSRR jako bliższa zagranica Rosji;
- druga faza: obszar WNP (bez republik Nadbałtyckich) jako przestrzeń poradziecka;
- trzecia faza: obszar WNP jako obszar konkurencyjny światowego rynku⁴⁰.

FAZA PIERWSZA. OBSZAR BYŁEGO ZSRR JAKO BLIŻSZA ZAGRANICA ROSJI

Faza pierwsza nazwana przez autorkę jako obszar byłego ZSRR jako bliższa zagranica Rosji (ros.: ближнее зарубежье) trwała od grudnia 1991 do końca 1994 roku. Wiąże się ona z bardzo intensywnymi zmianami zachodzącymi w byłych republikach radzieckich i powstaniem nowych, niezależnych państw. Początkiem tej fazy było rozwiązanie ZSRR i powołanie Wspólnoty Niezależnych Państw.

Pierwsza faza kończy się ostatecznym rozpadem strefy rublowej (ros.: рублёвая зона), w której nowe państwa nadal posługiwały się radzieckim rublem, oraz wprowadzeniem do obiegu nowych walut narodowych państw WNP. W 1993 roku w wyniku reformy rząd Federacji Rosyjskiej wprowadził rubel FR (RUB). Wcześniej z używania rubli radzieckich zrezygnowała Ukraina, wprowadzając w 1992 roku kuponno-karbowanie (ukr.: купонно-карбованці) jako przejściowy instrument płatniczy. W ramach przeprowadzonej reformy 1996 roku karbowaniec został zastąpiony hrywną (ukr.: гривня), która jest walutą narodową obecnie (UAH). W 1993 roku Republika Białoruś wprowadziła rubel białoruski (BYR). W podobnym okresie zostały wprowadzone do obiegu mołdawski lei (MDL), armeński dram (AMD), gruziński lari (GEL), azerski manat (AZM) oraz inne waluty narodowe państw azjatyckich wchodzących do WNP.

Ten okres charakteryzuje się aktywnymi działaniami rządów poszczególnych państw poradzieckich, skierowanymi na umocnienie suwerenności i instytucji nowych podmiotów (przyjęcie konstytucji, tworzenia hymnów, emblematyki narodowej itd.). To był okres uznania tych państw przez społeczność międzynarodową, zawierania umów międzypaństwowych, nawiązywania stosunków dyplomatycznych.

⁴⁰ L.S.Kosikowa, *Mietamorfozy rublowej zony*, w: *Biuletyn Reforma* 1993, nr 8, s. 12–1.

Głównym elementem utrzymującym kontakty między nowymi, niezależnymi państwami była „strefa rublowa”. Rubel radziecki był używany, zarówno wewnątrz państw, jak i w rozliczeniach pomiędzy nimi.

W tym okresie nastąpił podział majątku radzieckiego pomiędzy nowymi państwami. Podział odbył się na zasadzie: to co znajduje się na terenie konkretnego państwa należy do tego państwa. Już na początku czerwca 1991 roku Rada Najwyższa Ukrainy podjęła decyzję o przejściu pod jurysdykcję Ukrainy przedsiębiorstw państwowych i organizacji będących jednostkami o znaczeniu ogólnopaństwowym (chodzi o ZSRR jako państwo), znajdujących się na terenie Ukrainy. Podobne decyzje podjęły także inne republiki poradzieckie⁴¹.

Federacja Rosyjska została uznana za spadkobierczynią ZSRR. W tym również długów pozostałych po Związku Radzieckim. W 1992 roku Federacja Rosyjska zadeklarowała, że przyjmuje na siebie 93,3% całości międzynarodowego zadłużenia ZSRR, co stanowiło na ówczesny moment ponad 80 mld USD).

W analizowanym okresie wewnątrz „strefy rublowej” stosunki między państwami istotnie różniły się od tych, które są w zwyczajnych, międzypaństwowych stosunkach gospodarczych: nie było granic celnych, nie stosowano cła importowych i eksportowych, a rozliczenia pomiędzy państwami WNP odbywały się w rublach radzieckich. Dane statystyczne dotyczące handlu Federacji Rosyjskiej z innymi państwami WNP w latach 1992 i 1993 były prowadzone również w tej walucie.

Niepewna i niestabilna jedność w analizowanym przez nas regionie była dofinansowywana przez rząd Federacji Rosyjskiej, której zależało na zachowaniu strefy wpływów i która nie mogła się pogodzić z utratą kolejnych państw, zainteresowanych zacieśnieniem współpracy z państwami Zachodu. Federacja Rosyjska inwestowała miliardy rubli w dynamizację wymiany handlowej i podtrzymaniu żywotności „strefy rublowej”, mając nadzieję na szybką reintegrację państw WNP. Rzeczywistość była inna, znacznie bliższa temu jak ją określił Zbigniew Brzeziński: „WNP to mechanizm cywilizowanego rozrodu”.

Po rozpadzie „strefy rublowej” były podejmowane próby utworzenia nowej wspólnej przestrzeni walutowej opartej na nowym rosyjskim rublu. Te starania skończyły się niepowodzeniem, a narodowe waluty WNP nie były „przywiązane” do rosyjskiego rubla tylko do amerykańskiego dolara.

Wprowadzenie przez państwa należące do WNP własnych walut narodowych skutkowało pojawieniem się kolejnych problemów związanych ze wzajemnymi rozliczeniami przy transakcjach handlowych – państwa zaczęły wprowadzać bariery celne. To doprowadziło do zmiany „międzyrepublikańskich” kontaktów w międzypaństwowe. Całkowita dezorganizacja handlu i rozliczeń w stosunkach krajów WNP osiągnęła swój szczyt w 1994 roku. W okresie

⁴¹ Por. W. N. Babienko, *Ukrainskaja sobstwiennost' w usłowijach socjalno-politiceskoj transformacyi (1991–2010 gg.)*, w: *Wostoczna Jewropa. 20 let socialnoj transformacyi*, Moskwa 2010, s. 157.

1992–1994 wymiana towarowa Federacji Rosyjskiej z partnerami z krajów WNP zmniejszyła się pięciokrotnie. Jednocześnie spadł udział państw WNP w handlu zagranicznym Federacji Rosyjskiej z poziomu 54,6% do 24%. Spadek obrotów handlowych dotyczył wszystkich podstawowych grup towarów i usług. Rosja w sposób szczególny odczuła spadek zakupów przez państwa WNP surowców energetycznych.

FAZA DRUGA. OBSZAR WNP JAKO PRZESTRZEŃ PORADZIECKA

Powolne odbudowywanie więzi gospodarczych pomiędzy Rosją a pozostałymi krajami WNP zaczęło się po roku 1994, lecz na zupełnie innych, rynkowych zasadach.

Ten rok znamionuje wejście stosunków pomiędzy państwami WNP oraz Federacją Rosyjską w kolejną fazę, która została określona przez rosyjską badaczkę: obszar WNP jako przestrzeń poradziecka (ros.: постсоветское пространство). Druga faza transformacji trwała od końca 1994 do 2004 roku. Charakteryzowała się tym, że państwa WNP przechodziły od stanu podmiotów w znacznym stopniu uzależnionych od Federacji Rosyjskiej pod względem gospodarczym do państw, które stały się pełnoprawnymi zewnętrznymi partnerami gospodarczymi. Stosunki handlowe pomiędzy państwami WNP nabywały coraz bardziej cech międzypaństwowych. Państwa WNP, które skorzystały z hojnie udzielanych przez rząd Rosji kredytów i pożyczek w celu ustabilizowania i wspierania wzajemnej wymiany handlowej w poprzednim okresie, zostały wezwane do zwrotu pożyczonych środków. W kilku przypadkach Rosja zgodziła się na restrukturyzację długu.

Drugą fazę transformacji można podzielić na dwa okresy: pierwszy – do kryzysu rosyjskiego (1994–1998) i tuż po kryzysie (1999–2000), drugi: od drugiej połowy 2001 roku aż do końca 2004 do początku 2005 roku.

Druga faza charakteryzuje się aktywizacją reform rynkowych w europejskich państwach WNP, w głównej mierze w Rosji i na Ukrainie. Najważniejszym problemem dla analizowanego regionu staje się makroekonomiczna stabilizacja. W okresie 1994–1997 kraje WNP skoncentrowały swoje działania na zwalczeniu hiperinflacji, osiągnięciu stabilności walut narodowych, stabilizacji poziomu produkcji w strategicznie ważnych dla nich gałęziach przemysłu. Do końca 1997 roku wszystkim państwom Europy Wschodniej udało się pokonać inflację i skoncentrować swoje działania na reformach instytucjonalnych, infrastruktury rynkowej, prywatyzacji i reorganizacji przedsiębiorstw, rozszerzeniu potencjału eksportowego tych państw oraz pozyskiwaniu zewnętrznych źródeł finansowania reform pochodzących w głównej mierze z napływających inwestycji zagranicznych. Inwestycje te pokrywały sporą część wydatków na programy strategiczne, projekty związane z modernizacją tradycyjnych gałęzi przemysłu tych państw a także rozwój nowych.

Osiągnięcie makroekonomicznej stabilizacji w państwach Europy Wschodniej wpłynęło na wzrost obrotów wzajemnej wymiany handlowej. Obroty Federacji Rosyjskiej z innymi państwami WNP w 1997 roku wyniosły ok. 30 mld USD, co stanowiło wzrost tych obrotów w porównaniu do 1994 roku o 25,7%). Ożywienie w wymianie handlowej w ramach WNP zostało zahamowane wraz z tzw. kryzysem rosyjskim, który wyraził się w gwałtownej dewaluacji rubla rosyjskiego w sierpniu 1998 roku. Ten kryzys odbił się także na gospodarkach innych państw WNP i doprowadził do pogłębienia dezintegracyjnych procesów wewnątrz tego ugrupowania. Kryzys pokazał, że gospodarki państw poradzieckich nie są jeszcze niezależne a jednocześnie zmusił byłe kraje do poszukiwania innych kierunków rozwoju gospodarczego, dywersyfikacji partnerów handlowych.

W samej Federacji Rosyjskiej kryzys spowodował upadek rynku papierów wartościowych, paraliż systemu bankowego, gwałtowne obniżenie kursu rubla rosyjskiego, wzrost inflacji, obniżenie zdolności nabywczej obywateli oraz ucieczkę sporej liczby inwestorów zagranicznych. Do tych problemów doszedł spadek cen światowych na surowce energetyczne, co ograniczyło napływ walut obcych do gospodarki rosyjskiej i odbiło się bardzo negatywnie na handlu zagranicznym Federacji Rosyjskiej. Te kłopoty ekonomiczne najważniejszego kraju regionu, uwzględniając nadal bardzo mocne powiązania byłych państw ZSRR, odbiły się natychmiast na ekonomice i sytuacji społecznej w innych państwach WNP, w pierwszym rządzie Ukrainy, Białorusi i Kazachstanu⁴². Rządy państw WNP i samej Federacji Rosyjskiej stanęły w obliczu zadania ponownej stabilizacji gospodarki, umocnienia walut narodowych.

Po kryzysie rosyjskim sporo inwestorów zagranicznych wycofało się z państw WNP. Ucieczka nie tylko kapitału obcego, ale także pochodzącego z państw WNP utrudniała realizację zadań związanych ze stabilizacją gospodarczą. Po nieudanych reformach pierwszego okresu transformacji, które w założeniu miały doprowadzić do demokratyzacji i zbudowania solidnych podstaw gospodarki rynkowej, zagwarantować obywatelom ekonomiczną i polityczną stabilność, w społeczeństwie rosyjskim narastało pragnienie silnej, zdecydowanej władzy centralnej (zresztą pojawiające się w historii Rosji nie pierwszy raz), która poprzez umocnienie władzy i kontroli nad przekształceniami unormuje sytuację w państwie. Kryzys gospodarczy unaoczniał słabość instytucji państwa, postawił pod znakiem zapytania bezpieczeństwo i niezależność państwa (również pod względem ekonomicznym). Ówczesna władza była zainteresowana sama sobą, utrzymaniem swoich pozycji i wpływów a nie przeprowadzeniem kardynalnych i zdecydowanych reform.

Analitycy rosyjscy wiążą okres stabilizacji ze zmianą władzy na Kremlu. 31 grudnia 1999 roku ze stanowiska prezydenta Federacji Rosyjskiej ustąpił schorowany Borys Jelcyn. Na jego miejsce wkroczył Władimir Putin. Z jego

⁴² Por. E. I. Piwowar, *Postsowieckie prostranstwo...*, s. 51.

urzędowaniem na stanowisku prezydenta Rosji wiąże się proces odbudowania silnej władzy państwowej, ograniczenie wpływów oligarchów na politykę Kremla. Przeprowadzono reformę administracyjną, umocniono kontrolę nad władzą poszczególnych republik federalnych, administracją państwową i gospodarczą⁴³.

Lata 2000–2001 przyniosły polepszenie sytuacji gospodarczej w regionie Europy Wschodniej. Państwa odbudowywały wzajemne relacje handlowe. Mimo to, konieczność poszukiwania możliwości realizacji polityki gospodarczej poza obszarem WNP spowodowała, że obroty między państwami przez dłuższy czas nie mogły osiągnąć wskaźników z lat poprzedzających kryzys.

Za jeden z pozytywnych rezultatów naprawy gospodarek krajów Europy Wschodniej po kryzysie rosyjskim można uznać zmniejszenie poziomu uzależnienia od importu (szczególnie w Federacji Rosyjskiej), co pozwoliło na zaoszczędzenie rezerw walutowych oraz wsparcie producentów lokalnych.

W latach 2003–2004 państwa WNP odczuły konieczność zmiany sposobu reformowania własnych gospodarek. Ta zmiana miała polegać między innymi na krótkookresowej stabilizacji makroekonomicznej i przejściu do nowej polityki rozwoju przemysłu i głębszych reform strukturalnych.

W miarę umocnienia pod względem politycznym i gospodarczym nowych niezależnych państw Europy Wschodniej wpływ Rosji na danym obszarze słabł, natomiast wzrastało znaczenie czynników zewnętrznych, takich jak: partnerstwo poradzieckich krajów Europy Wschodniej (Ukraina, Gruzja, Mołdowa) z Unią Europejską, wpływy i pomoc ze strony Międzynarodowego Funduszu Walutowego, Europejskiego Banku Odbudowy i Rozwoju (stabilizacja walut narodowych, reformy fiskalne, celne itd.).

Pomoc otrzymywana przez państwa tworzące WNP od instytucji międzynarodowych była uwarunkowana spełnieniem przez te podmioty określonych wymogów, podjęciem wymaganych przez kredytodawców reform i zmian w polityce i gospodarce państw WNP. To jednocześnie przyczyniało się do polepszenia klimatu inwestycyjnego w państwach Europy Wschodniej oraz napływu inwestycji zagranicznych. W ten sposób pozycja Rosji w regionie malała a państwa regionu (przede wszystkim Ukraina i Gruzja) odczuwały potrzebę coraz większego uniezależnienia się od Rosji w sferze politycznej i gospodarczej, szerszej współpracy z Zachodem, widząc w tym gwarancję swojej niezależności i stabilności.

Od połowy 2001 roku wraz z osłabieniem roli Rosji na terenie państw WNP następuje przekształcenie przestrzeni poradzieckiej w obszar, na którym konkurencja międzynarodowa staje się coraz mocniejsza. Jak oceniają rosyjscy badacze polityki międzynarodowej, w tym również gospodarczej, ta zmiana

⁴³ Por. *Transformacja...*, s. 75.

jest uwarunkowana przystąpieniem państw byłego obozu socjalistycznego⁴⁴ do NATO oraz Unii Europejskiej⁴⁵ (w tym państw bałtyckich, które do 1991 roku wchodziły w skład ZSRR). Głęboko niepokojąca była perspektywa „utraty” Gruzji i Ukrainy – kolejnych byłych republik radzieckich, które obrały kurs na współpracę z NATO i Unią Europejską, a także dążenie Mołdawii do bliższej integracji z Rumunią. Te tendencje rozpatrywano w Rosji nie tylko jako kolejną porażkę polityczną, ale również gospodarczą.

FAZA TRZECIA. OBSZAR WNP JAKO OBSZAR KONKURENCYJNY
ŚWIATOWEGO RYNKU

Zgodnie z opinią Lidii Kosikowej, w 2004 roku obszar poradziecki wszedł do trzeciej fazy swojej transformacji, która trwa obecnie i tym procesem są objęte wszystkie państwa WNP. Ten okres charakteryzuje się przejściem od stadium suwerenności politycznej republik byłego ZSRR do umocnienia suwerenności ekonomicznej. Zdaniem autorki, ten czynnik wzmacnia tendencje dezintegracyjne w regionie, a przede wszystkim odgradza państwa WNP od głównego aktora na tym obszarze – Rosji. Badaczka przyznaje, że sama Rosja nie jest bez winy. Niezależne państwa wchodzące do WNP odstrasza niestabilność rosyjskiej gospodarki, imperialna polityka prowadzona przez rząd Federacji Rosyjskiej, objawiająca się coraz mocniej właśnie w sferze gospodarczej. Do tych negatywnych czynników należałoby także dodać politykę Rosji ograniczania importu i koncentrowania się na własnym rynku wewnętrznym. To zmusza kraje WNP do poszukiwania rynków zbytu i partnerów handlowych poza obszarem byłego ZSRR⁴⁶.

Jednym z najmocniejszych niebezpieczeństw, które stoją przed państwami tego regionu, jest stosowanie przez Rosję narzędzi wpływu gospodarczego w celu osiągnięcia imperialnych celów politycznych, a także zagrożenie wszczęcia działań zbrojnych, czego ostatnio dość boleśnie doświadcza Ukraina. Taka polityka Federacji Rosyjskiej jest bardzo krótkowzroczna i powoduje jeszcze większą dezintegrację w obszarze państw poradzieckich oraz dążenie do umocnienia związków z Unią Europejską i NATO. Doskonałym przykładem mogą być takie państwa jak Gruzja i Ukraina.

Pierwszą przyczyną dążenia Federacji Rosyjskiej do odbudowy swojej mocarstwowej pozycji w Europie Wschodniej i Azji Centralnej jest polepszenie się sytuacji gospodarczej państwa. Wzrost gospodarczy gospodarki Rosji

⁴⁴ 12 marca 1999 do NATO przystąpiły pierwsze państwa należące dawniej do Układu Warszawskiego: Czechy, Węgry i Polska, 29 marca 2004 – Bułgaria, Estonia, Łotwa, Litwa, Rumunia, Słowacja i Słowenia.

⁴⁵ 1 maja 2004 roku do Unii Europejskiej wstąpiły: Estonia, Łotwa, Litwa, Polska, Czechy, Słowacja, Węgry, Słowenia, Malta oraz Cypr, a 25 kwietnia 2005 roku – Bułgaria i Rumunia.

⁴⁶ Zob. L.S. Kosikowa, *Mietamorfozy...*, s. 14.

jest jednak bardzo uzależniony od sytuacji na globalnym rynku surowców energetycznych oraz cen na inne surowce naturalne (73,0% całego eksportu FR w 2013 roku). Uzależnienie państw Europy Wschodniej od dostaw surowców energetycznych z Rosji umacnia dążenia rządu rosyjskiego do rozprzestrzeniania swojego wpływu na inne aspekty życia politycznego i gospodarczego sąsiednich państw. Istotne jest także to, że po 2000 roku władzę w Rosji objęły elity polityczne, które określa się mianem trzeciego lub nawet czwartego szeregu poradzieckiej nomenklatury – słabo wykształconej i niezdolnej do zrozumienia przemian, jakie dokonały się w ostatnim 20-leciu. Oba te czynniki sprawiły, że w polityce Kremla na nowo odżył duch odbudowy „wielkiego państwa”⁴⁷.

W obliczu niepowodzenia procesów integracyjnych w regionie, polityka W. Putina jest skierowana na próby odbudowy wpływów Federacji Rosyjskiej na obszarze postsowieckim. Taki cel zresztą został sformułowany już znacznie wcześniej w 1995 roku i jest zapisany w Strategicznym kursie Rosji wobec państw członkowskich Wspólnoty Niepodległych Państw oraz zatwierdzonym przez prezydenta Borysa Jelcyna⁴⁸. Warunkiem odbudowy globalnego wpływu i wielkości Rosji uznaje się reintegrację przestrzeni poradzieckiej. Państwa byłego ZSRR, choć formalnie niezależne, miały być jak najsilniej związane z Rosją poprzez sieć dwustronnych i wielostronnych porozumień o charakterze politycznym, gospodarczym, wojskowym oraz instytucjonalnym⁴⁹.

Rząd Federacji Rosyjskiej nie gardzi żadnymi metodami w celu osiągnięcia celu uzależnienia sąsiednich państw od Rosji w sferze politycznej i gospodarczej, zapewnienia kontroli na rynkach zbytu tzw. „bliskiej zagranicy”. Wśród podstawowych narzędzi takiej polityki Rosji znajdują się: wojny i szantaże gazowe, destabilizacja sytuacji politycznej i ekonomicznej, wspieranie ruchów separatystycznych oraz zbrojna pomoc okazywana separatystom (Donbas, Krym, Abchazja, Osetia, Naddniestrze, Górski Karabach itd.), przeciwdziałanie dążeniom poradzieckich państw Europy Wschodniej i Zakaukazia do integracji z Europą Zachodnią i Centralną (w ramach Unii Europejskiej) oraz ze Stanami Zjednoczonymi (m.in. w ramach NATO).

⁴⁷ M. Tobiczki, *Rosja w polityce imperialnej*, Stosunki Międzynarodowe, <http://stosunki.pl/?q=node/1179> (dostęp: 12.11.2014).

⁴⁸ *Strategičeskij kurs Rossii s gosudarstwami – učastnikami Sodružestwa Niezawisimych Gosudarstw*, nr 940 ot 14.09.1995, <http://www.mid.ru/bdomp/nsosndoc.nsf/e2f289be-a62097f9c325787a0034c255/4e3d23b880479224c325707a00310fad!OpenDocument> (dostęp: 12.11.2014).

⁴⁹ Zob. M. Tobiczki, *Rosja w polityce imperialnej...*

PRYWATYZACJA JAKO KLUCZOWY ELEMENT
PROCESU TRANSFORMACJI

Prywatyzacja majątku państwowego jest kluczowym elementem reform gospodarczych. Ona określa sukces procesu transformacji systemowej, ponieważ jest niezbędnym warunkiem wzrostu efektywności lokacji i wykorzystania zasobów.

Prywatyzacja – jak i cała transformacja – jest złożonym procesem społecznym, inicjowanym i kierowanym przez osoby mające własne doświadczenie, system wartości i cele; ich zachowania są wyznaczane także przez konkretne społeczne, ekonomiczne, świadomościowe itp. warunki każdego państwa⁵⁰. Zatem, sposoby przeprowadzenia prywatyzacji oraz osiągnięcia poszczególnych państwach Europy Wschodniej w pewnym zakresie różnią się.

Pierwszym i najważniejszym celem prywatyzacji jest cel systemowy: zmiana ustroju gospodarczego i społeczno-politycznego poprzez utworzenie prywatnych jednostek gospodarczych. Celem tego jest doprowadzenie do przewagi własności prywatnej w gospodarce, a z państwa miała zostać zdjęta odpowiedzialność za funkcjonowanie przedsiębiorstw. Rola państwa polegałaby na wprowadzaniu reguł i zasad funkcjonowania przedsiębiorstw oraz ich kontroli.

Kolejnym celem jest cel ekonomiczny. Prywatyzacja miała zwiększyć efektywność samych przedsiębiorstw i poprawić funkcjonowanie gospodarki narodowej, zapewnić jej wzrost. Własność prywatna ma zdecydowaną przewagę nad zdepersonalizowaną własnością państwową, wyzwala takie cechy jak: przedsiębiorczość, innowacyjność, odpowiedzialność za własne decyzje i postępowanie. Zarządzanie własnością prywatną jest znacznie bardziej efektywne. Należało w związku z tym „stworzyć ramy instytucjonalne oraz normy prawne zapewniające realizację zalet własności prywatnej”. Wiązała się z tym również zmiana w mentalności obywateli krajów transformujących się względem stosunku do własności prywatnej.

Temat prywatyzacji w państwach WNP był i nadal pozostaje zagadnieniem bardzo kontrowersyjnym, wciąż wywołuje ogromne podziały i zażarte dyskusje w społeczeństwach tych państw. Jedni chwalą wyniki reform gospodarczych i prywatyzację. Znaczna jednak część społeczeństwa twierdzi, że doprowadziła ona do spadku produkcji, bezrobocia, zubożenia społeczeństwa, wzrostu przestępczości i korupcji.

Wizerunek prywatyzacji, jako najbardziej namacalnego przykładu niesprawiedliwości społecznej, utrwalił się w świadomości społeczeństw poradzieckich państw (tzw. przegrani transformacji) i często kojarzy się ze złem i oszustwem. Dlatego nierzadko pojawiały się hasła wstrzymania bądź nawet rewizji i renowacji własności byłego ZSRR.

⁵⁰ P. Kozarzewski, *Prywatyzacja...*, s. 12.

Trzeci cel prywatyzacji – cel polityczny polega na „zapewnieniu stabilności i nieodwracalności procesów transformacyjnych”⁵¹. Prywatyzacja jako jeden z ważniejszych czynników transformacji ustrojowej miała „ukształtować potężne grupy interesów związanych z kontynuacją reform rynkowych”. Te siły proreformatorskie oraz nowe instytucje rynkowe mają stać się w wyniku przeprowadzonych zmian silniejsze niż siły apelujące i dążące do powrotu do starego komunistycznego systemu.

Następna grupa celów to cele fiskalne. W wyniku prywatyzacji państwo uzyskuje środki finansowe niezbędne do wdrażania reform, na przykład w sferze socjalnej, realizowania inwestycji infrastrukturalnych, załatania dziury budżetowej itd. Jednocześnie państwo zwalnia się od konieczności dofinansowania tych przedsiębiorstw⁵².

Niektóre państwa WNP po pewnym czasie rozpoczęły poszukiwania tzw. „trzeciej drogi”, która polegała na zaprzeczeniu zasadom liberalno-rynkowym i odbudowie systemu zamkniętego, tyle że na innych zasadach niż w czasach komunizmu. Niechlubnym przykładem wdrażania idei „trzeciej drogi” w Europie Wschodniej jest Białoruś. To państwo po krótkim czasie rzeczywistej niepodległości (1990–1994) przeszło w 1994 roku pod rządy prezydenta A. Łukaszenki, odwróciło się od reform rynkowych, uzależniło się od Rosji w dziedzinie polityki i gospodarki, a nawet „wskrzesiło” pewne elementy i rozwiązania charakterystyczne dla systemu komunistycznego.

Oceniając osiągnięcia państw postkomunistycznych na drodze transformacji ustrojowej pod względem politycznym i gospodarczym, należy zwrócić uwagę na rolę organizacji integracyjnych jako czynnika mobilizującego do szerszego i szybszego reformowania państwa. Specjaliści z zakresu tranzytologii zauważają pozytywną rolę Unii Europejskiej w procesie transformacji państw Europy Środkowej. Możliwość wejścia do UE była dla państw Europy Środkowej motywacją do wdrażania programów naprawczych, reformowania systemów politycznych i gospodarczych państw tego regionu. Perspektywa członkostwa w UE odegrała rolę swoistej „kotwicy zewnętrznej”⁵³. Czynnikiem ten jest zauważany także przez naukowców rosyjskich, badających procesy transformacji w krajach Europy Środkowej i Wschodniej: „W ciągu 20 lat transformacji systemowej udało się osiągnąć sukces nie w całym regionie Europy Środkowej i Wschodniej. Transformacja była udana tylko w subregionie Europy Środkowej dzięki takiemu czynnikowi jak Unia Europejska”⁵⁴ oraz Międzynarodowa Organizacja Handlu (WTO), do której należą: Armenia, Gruzja, Mołdawia, Ukraina oraz (od kilku lat) Federacja Rosyjska.

⁵¹ *Ibidem*, s. 75.

⁵² Zob. więcej: P. Kozarzewski, *Prywatyzacja...*, s. 76–79.

⁵³ *Reformy instytucjonalne...*, s. 208.

⁵⁴ I. Bucharin, *Prieobrazowanija w stranach...*, s. 12–13.

Słabość WNP jako organizacji integracyjnej na obszarze byłego ZSRR, trudności we wprowadzaniu wspólnych i skutecznych rozwiązań spowodowały, że ta organizacja nie mogła odegrać podobnej roli jak Unia Europejska dla państw Europy Środkowej. Należy także zauważyć, że stan rozwoju instytucjonalnej infrastruktury rynku w państwach Europy Wschodniej był słabszy niż w Europie Środkowej⁵⁵.

ZAKOŃCZENIE

Transformacja to wyjątkowo skomplikowany proces, w którego toku poszczególne reformy oraz inne zjawiska i procesy są wzajemnie uwarunkowane, a jego wynik nie jest prostą sumą składowych⁵⁶.

Głównym argumentem na rzecz transformacji ustrojowej było i jest przekonanie, że wprowadzenie zasad i mechanizmów gospodarki rynkowej wpłynie na wzrost konkurencyjności i efektywności, a tym samym na poprawę poziomu konsumpcji i standardu życia. Oczekiwano, że po krótkiej recesji nowy system szybko przyniesie ożywienie gospodarki, a następnie powszechnie odczuwany wzrost gospodarczy. Rzeczywistość okazała się inna⁵⁷. Ze szczególnym nasileniem jest to widoczne właśnie w państwach Europy Wschodniej.

Pierwszym zaskoczeniem dla obywateli analizowanych państw była recesja związana z wejściem tych podmiotów w proces transformacji trwała znacznie dłużej. Jak pisze profesor G. W. Kołodko: „recesja okazała się w rezultacie wielką transformacyjną depresją, która w części państw ciągnęła się przez całe lata 90-te”⁵⁸. Najpełniej ujawniła się ona w dwóch największych gospodarkach poradzieckich: w Federacji Rosyjskiej i Ukrainie. Objęła około 20 mln ludzi, co wynosi prawie połowę populacji wszystkich państw transformujących się⁵⁹.

Ujawniły się problemy uboczne, takie jak: wszechobecna korupcja, rozkradanie majątku państwowego, brak poszanowania godności istoty ludzkiej, dążenie do kontroli mediów itd.

W wyniku procesów transformacyjnych, odbywających się w państwach Europy Wschodniej, obywatele w gwałtowny sposób utracili socjalną opiekę państwa, poczucie stabilności (błyskawicznie zwiększyło się bezrobocie). Ogromna rzesza ludzi straciła swoje miejsca pracy już w pierwszych latach transformacji.

Pierwszy wynik transformacji ustrojowej w Europie Wschodniej to niewątpliwie fakt uzyskania niepodległości w wymiarze politycznym i gospodar-

⁵⁵ Zob. *Reformy instytucjonalne...*, s. 208.

⁵⁶ P. Kozarzewski, *Prywatyzacja...*, s. 13.

⁵⁷ Zob. G. Kołodko, *Globalizacja...*, s. 15.

⁵⁸ *Ibidem*, s. 16.

⁵⁹ Por. G. Kołodko, *Globalizacja...*, s. 16.

czym przez państwa tego regionu; drugi – zmiana modelu rozwoju państw tego obszaru. To było związane z ogromnymi stratami i trudnościami w początkowych okresach procesu transformacji. W wielu państwach tego regionu trudności nadal nie są przezwyciężone. Faktycznie, proces transformacji nie został ukończony i nadal jest wiele do zrobienia.

Kolejnym rezultatem transformacji – bardzo ważnym, niezwykle trudnym i czasochłonnym – jest zmiana mentalności obywateli. W tym zawiera się wczesna „porewolucyjna” euforia, nadzieje obywateli na wzrost zamożności oraz statusu społecznego, zaspokojenie oczekiwań politycznych i gospodarczych, rozczarowanie i frustracja. Zmiany mentalności obejmowały również stosunek do przedsiębiorczości i przyzwyczajenie się do zasad konkurencji, do braku paternalizmu i opiekuńczości ze strony państwa.

W procesie transformacji i globalizacji wszystkie państwa Europy Wschodniej spotkały się z jednej strony z koniecznością kształtowania i umacniania państwowości, która wymaga między innymi intensyfikacji procesów odrodzenia narodowego, kultury, umocnienia własnej tożsamości, z drugiej zaś – modernizacji systemu gospodarczego i socjalnego.

Oceniając wyniki przeprowadzonych reform gospodarczych, można uznać, że w poradzieckich państwach Europy Wschodniej, w wyniku przeprowadzonych reform gospodarczych, doszło do jakościowej zmiany systemu gospodarowania, zmiany stosunków własnościowych oraz społecznej struktury tych państw. Nadal nie można być w pełni zadowolonym z poziomu i sukcesów w sferze tworzenia instytucji gospodarki rynkowej w państwach Europy Wschodniej, jednak warto zauważyć, że w efekcie procesów transformacyjnych nastąpiło przesunięcie centrum ciężkości w procesie podejmowania decyzji ekonomicznych, zostało ono przeniesione z organów państwowych (jak to odbywało się w czasach radzieckich) na poziom przedsiębiorstw i osób prywatnych.

Zniesienie ograniczeń i zakazów regulujących sferę gospodarczą w tych państwach skutkowało wzrostem przedsiębiorczości prywatnej, dla osób przedsiębiorczych otworzyły się ogromne możliwości. Dzięki przeprowadzonym reformom i obudzeniu naturalnej przedsiębiorczości obywateli tych państw zniknął deficyt towarów. Dzięki liberalizacji zasad prowadzenia działalności w dziedzinie handlu międzynarodowego w państwach Europy Wschodniej konsumenci otrzymali bardzo szerokie spektrum dostępnych towarów i usług. Odpowiednio deficyt towarów przekształcił się w deficyt pieniędzy. Waluty narodowe większości krajów stały się realnymi, chociaż nie idealnymi pod wieloma względami, środkami płatniczymi. Przemiany gospodarcze są w dużym stopniu uzależnione od zmian w sferze społeczno-politycznej. Demokratyzacja wszystkich obszarów życia społeczeństw państw Europy Wschodniej, przejrzystość działań politycznych, dopracowanie kwestii prawnych i stosowanie tego prawa stabilizują stosunki własnościowe w państwie, tworzą dogodny klimat inwestycyjny, mobilizują obywateli do podejmowania przedsięwzięć gospodarczych.

Procesy transformacji w Europie Wschodniej nie zostały zakończone, a państwa znalazły się w pułapce niedokończonych reform politycznych i gospodarczych. To powoduje wybuchy niezadowolenia obywateli poszczególnych państw oraz pojawienia się ruchów rewolucyjnych i separatystycznych, które – jak doświadczyliśmy na przykładzie protestów na kijowskim Majdanie na przełomie 2013 i 2014 roku – są w stanie doprowadzić do realnych zmian społeczno-politycznych w państwie, zrzucenia znienawidzonej, skorumpowanej władzy i odwrócenia kierunku rozwoju.

Kończąc rozważania nad niezwykle obszernym zagadnieniem transformacji gospodarczej w państwach Europy Wschodniej należy stwierdzić za Piotrem Kozarzewskim, że: „ogólny bilans prywatyzacji okazał się znacznie gorszy niż oczekiwali autorzy reform. Obszary niepowodzenia być może są nawet większe niż powodzenia, i to zarówno w przekroju problemowym, jak i geograficznym”⁶⁰. „W każdym z państw Europy Wschodniej istnieją całe dziedziny, w których reformy zostały zatrzymane w połowie drogi, przeprowadzone z dużym opóźnieniem lub nie przeprowadzono ich wcale; bardzo często wyniki reform nie odpowiadają ani zamiarom reformatorów, ani aspiracjom społeczeństw”⁶¹.

Nie można jednak jednoznacznie powiedzieć, że wykonana praca, dokonania ponad dwudziestoletniego okresu transformacji nie mają wartości bądź transformacja gospodarcza w państwach Europy Wschodniej to porażka sił pro-reformatorskich. Przed nimi jeszcze długa i niełatwa droga. Grupy zwolenników reform powinny dążyć do wszechstronnego i konsekwentnego budowania w swoich państwach społeczeństwa obywatelskiego, wprowadzania rozwiązań mających na celu poprawę sytuacji społecznej oraz dążenia do zmniejszania liczebności grupy „przegranych transformacji”.

Najważniejsza jest kontynuacja reform na tyle, na ile jest to możliwe w danej sytuacji przy danym rozkładzie sił. Nieocenioną rolę może odegrać Unia Europejska, jej otwartość i gotowość na współpracę z państwami regionu Europy Wschodniej, pełniąca dla tych państw rolę owej „kotwicy zewnętrznej”, służąca – pomimo różnych własnych problemów – jako przykład integracji i rozwoju.

ECONOMIC TRANSFORMATION PROCESSES IN THE EASTERN EUROPE

Summary. The article concerns the social and economic processes in the states of the Eastern Europe, which have started when the Soviet Union collapsed. The transformation of the system in these states consisted on the implementation of mechanisms and principles of the market economy. In results of the socio-economical changes in the Eastern Europe states took place the

⁶⁰ *Ibidem*, s. 255.

⁶¹ *Ibidem*, s. 256.

quality alterations in national economy system, relations between the states, fundamental changes of the ownership relations as well as the social structure of the states.

There are however certain areas where the reforms and transformation processes did not finished and those states as it turned out are trapped in unfinished political and economical reforms causing different political, social and economic problems.

Key words: economic transformation, transitology, national economy, transforming state, market economy, postsoviet area, CIS, USSR

